

Γιατί ένα τέτοιο Συμπόσιο WHY SUCH A SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32635 & [doi:heal.uoi.12442](https://doi.org/10.12442/heal.uoi.12442)
Ο δρόμος ως το Συμπόσιο TOWARDS THE SYMPOSIUM olympias.uoi.gr/32632 & [doi:heal.uoi.12439](https://doi.org/10.12439/heal.uoi.12439)
Πρόγραμμα PROGRAM olympias.uoi.gr/32633 & [doi:heal.uoi.12440](https://doi.org/10.12440/heal.uoi.12440)
Ομιλίες ORAL PRESENTATIONS (121 βίντεο / videos) <https://www.youtube.com/@1-706/videos>
ΠΡΑΚΤΙΚΑ PROCEEDINGS olympias.uoi.gr/32634 & [doi:heal.uoi.12441](https://doi.org/10.12441/heal.uoi.12441)
Απολογισμός: Ήμουν κι εγώ εκεί! REPORT: I WAS THERE! olympias.uoi.gr/33342 & [doi:heal.uoi.13058](https://doi.org/10.13058/heal.uoi.13058)
Παρόν άρθρο THIS PAPER olympias.uoi.gr/33167 & [doi:heal.uoi.12923](https://doi.org/10.12923/heal.uoi.12923). EN Summary follows

Αρχαιολογία του θανάτου = Αρχαιολογία της ζωής. Τα εκθέματα του Αρχαιολογικού Μουσείου Ιωαννίνων (AMI)¹

Κώστας Ι. Σουρέφ²

Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων

Περίληψη

Η «αρχαιολογία του θανάτου», τομέας της αρχαιολογικής επιστήμης, διερευνά, με ποικίλα ερμηνευτικά εργαλεία, επίπεδα και όψεις των εμπειριών ζωής ατόμων, ομάδων, κοινοτήτων, κοινωνιών, και πολιτισμών. Η συστηματική συγκέντρωση ποσοτικών και ποιοτικών στοιχείων από τα ανθρώπινα υπολείμματα παρέχει πληροφορίες για το φύλο, την ηλικία, τη διατροφή, τις ασθένειες, τις συνθήκες θανάτου και τη θνησιμότητα. Σε συνδυασμό με τις τυπολογίες των υπολοίπων ευρημάτων της ανασκαφής, εντοπίζονται λεπτομέρειες αναφορικά με την υλικότητα του βίου, την κοινωνική τους θέση και τη χρονολόγηση. Επίσης, διαμορφώνονται προσεγγίσεις σε ταφικά έθιμα και σε ανθρώπινες σχέσεις, ερμηνεύει ως προς τη δομή των κοινωνιών και τις κυριαρχούσες ιδεολογίες. Τα κτερίσματα ή κτέρεα, τα τελευταία δώρα προς τον νεκρό και προς τις φανταστικές ενδιάμεσες σκιές που θα τον οδηγούσαν και θα τον εξασφάλιζαν στον Άδη, τα συνοδευτικά στην τελευταία κατοικία τελετουργικά σκεύη με το περιεχόμενό τους, για τον καθαρισμό, το συμπόσιο και τη συνδιαίτηση, αφενός συμβόλιζαν τη συμμετοχή του νεκρού στις τελετές προς τιμήν του, αφετέρου σηματοδοτούσαν την ελπίδα της ένταξής του στις υποστάσεις των θεών, μεταξύ των μακαρίων των Ηλυσίων πεδίων, όπου το συμπόσιο των καλών και αγαθών δεν τελειώνει ποτέ. Οι εθμικές ιερουργίες για τους νεκρούς, τον παραδοσιακό αποχαιρετισμό

¹ 28-4-2017 18:00-19:00 Συνεδρία: Π7 Τελετή επίσημης έναρξης. Ομιλία 3η: [YouTube=izxWeodnjdU](https://www.youtube.com/watch?v=izxWeodnjdU) 15:27. Άρθρο: υποβολή 29-8-2022· αποδοχή 22-8-2023· κρίση από ομότεχνους (peer review) όχι.

Αν οι σύνδεσμοι στην κορυφή αυτής της σελίδας δεν λειτουργούν: > ΠΡΑΚΤΙΚΑ: σελίδα 21: υποσημείωση 6.

Πώς να αναφέρετε αυτό το άρθρο: Σουρέφ Κ. «Αρχαιολογία του θανάτου = Αρχαιολογία της ζωής. Τα εκθέματα του Αρχαιολογικού Μουσείου Ιωαννίνων (AMI)». Στο: «Πότε Πρέπει να Πεθαίνουμε; (ΠΠΠ). Πρακτικά 1ου Διεπιστημονικού Συμποσίου, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 28-30 Απριλίου 2017. ISBN 978-960-233-288-7». Εκδόσεις Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, αποθετήριο Ολυμπιάς. 7 Απριλίου 2024. Άρθρο Π73: σς 8. <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/33167> & <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.12923>.

² Σπούδασε Ιστορία-Αρχαιολογία, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Μπάρι. Μεταπτυχιακά σε αρχαία φιλολογία (Scuola Normale Superiore) και προϊστορική αρχαιολογία (Πανεπιστήμιο Πίζας). Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, ΑΠΘ. Ερευνητική δραστηριότητα σε θέματα μυκηναϊκών χρόνων, ελληνικών αποικισμών, βορειοελλαδικής αρχαιολογίας, ιστορίας της τέχνης. Δίδαξε στα Πανεπιστήμια Ιωαννίνων (ειδικός επιστήμονας, 1989-1991), Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (καθηγητής-σύμβουλος, 2001-2016). Προϊστάμενος Διεύθυνσης IB' Εφορείας Αρχαιοτήτων (2011-2017), Εφορείας Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων (2014-2019). Επίτιμος Έφορος Αρχαιοτήτων από το 2020. Έργα: *Αρχαία λιμάνια: Θερμαϊκός Κόλπος* (1988), *Μυκηναϊκές μαρτυρίες από την Ήπειρο* (2001), *Μύθοι των Τόπων, του Λόγου και της Ιστορίας* (2010), *Τοπογραφικά και αρχαιολογικά Κεντρικής Μακεδονίας* (2011). Μεταφράσεις: Umberto Eco, *Πολιτιστικά κοιτάσματα* (1988)- Emanuele Greco, *Αρχαιολογία της Μεγάλης Ελλάδας* (2001, βραβείο μετάφρασης από το ιταλικό κράτος). sourefk1@gmail.com.

και τη μνήμη τους, εκδήλωναν τη σημασία που επιθυμούσε να προσδώσει προς τους άλλους η οικογένεια και ο κοινωνικός περίγυρος. Καύσεις, ενταφιασμοί, ατομικές ή ομαδικές ταφές, λακκοειδείς, κιβωτιόσχημοι ή κτιστοί τάφοι και επιτύμβια σκιαγραφούν με τις παραπομπές τους το ιδεολογικό και πολιτιστικό στίγμα κάθε κοινωνίας. Τα ευρήματα για τη διαχείριση του θανάτου και για δημόσιες και απόκρυφες τελετουργίες, που προκύπτουν από την έρευνα σε τάφους και ταφές, προσδιορίζουν προβληματισμούς και συμπεράσματα. Ατομικές και συλλογικές συμπεριφορές, που διερευνώνται από την «αρχαιολογία του θανάτου», υπαινίσσονται μορφές σκέψης για το πώς αρμόζει και το πώς μπορεί να μνημειοποιηθεί η μετάβαση στην άλλη ζωή.

Η Αίθουσα «*Ιουλία Βοκοτοπούλου*» του ΑΜΙ έχει αφιερωθεί στην «αρχαιολογία του θανάτου», με εκθέματα από ανασκαφές σε διάφορα σημεία της ενδοχώρας και των παραλίων. Στην ίδια αίθουσα εκτίθενται ανασκαφικά δεδομένα από το Νεκρομαντείο του Αχέροντα, όπου οι ζωντανοί, με συγκεκριμένες τελετές, προσδοκούσαν να επικοινωνήσουν με τους νεκρούς. Ταφικά αντικείμενα αξιοποιούνται επιλεκτικά και σε άλλες θεματικές ενότητες του ΑΜΙ, όπως της «Προϊστορικής Ηπείρου», του «Καθημερινού βίου των Ηπειρωτών», της «Ηπείρου στη Ρωμαϊκή εποχή».

Λέξεις-κλειδιά: *αρχαιολογία του θανάτου, αρχαιολογία της ζωής, Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων, αρχαία Ηπειρος, θνησιμότητα στην αρχαιότητα, καλός θάνατος, ευ-θάνατος, ώριμος θάνατος, μεθώριμος θάνατος, πρόωρος θάνατος, μετάωρος θάνατος, αθανασία, ευθανασία, δυσθανασία, προθανασία, μεταθανασία, μεταθανάτια μακροζωία, πότε πρέπει να πεθαίνουμε, ΠΠΠ, πότε οφείλομε να πεθαίνουμε, ΠΟΠ, πώς πρέπει να πεθαίνουμε, ΠώΠΠ, Γιατί πρέπει να πεθαίνουμε; ΓΠΠ.*

Archaeology of death = Archaeology of life. Exhibits of the Archaeological Museum of Ioannina (AMI).³

Kostas I. Soueref⁴

Ephorate of Antiquities of Ioannina, Ioannina, Greece

³ 28 Apr 2017 18:00-19:00. Session: *P7 Official Opening Ceremony*. **Speech 3:** [YouTube=izxWeodnjdU](https://www.youtube.com/watch?v=izxWeodnjdU) 15:27. **Paper:** submitted 29 Aug 2022; accepted 22 Aug 2023; no peer reviewed.

If the **links** at the top of the first page do not work: > Top of the 1st page: PROCEEDINGS: page 22: footnote 10

Cite this article: Soueref K. «Archaeology of death = Archaeology of life. Exhibits of the Archaeological Museum of Ioannina (AMI)». In: «*When Should We Die? (WnSWD). Proceedings of the 1st Interdisciplinary Symposium. University of Ioannina, Greece, April 28-30, 2017. ISBN 978-960-233-288-7*». University of Ioannina Publications, Olympias repository. April 7, 2024. Paper P73: ps 8. <https://olympias.lib.uoi.gr/jspui/handle/123456789/33167> & <http://dx.doi.org/10.26268/heal.uoi.12923>.

⁴ BA in History and Archaeology in the Faculty of Philosophy of the University of Bari. Master's degrees in ancient literature from the Scuola Normale Superiore and in prehistoric archaeology from the University of Pisa. Doctor of Philosophy of the Aristotle University of Thessaloniki. Research activity on Mycenaean period, Greek colonization, North Hellenic archaeology, art history. Scientist expert at the University of Ioannina, the University of West Macedonia and consultant professor at the Hellenic Open University. Head of the 14th Ephorate of Antiquities (2011-2017), Ephorate of Antiquities of Ioannina (2014-2019). Emeritus Curator of Antiquities since 2020. Works: Ancient ports: Thermaic Gulf (1988). Mycenaean testimonies from Epirus (2001). Myths of places, of reason and of History (2010). Topographic and archaeological data from Central Macedonia (2011). Translations: Umberto Eco, Cultural Deposits (1988); Emanuele Greco, Archeology of Magna Grecia (2001, translation award from the Italian State). souerefk1@gmail.com.

Summary

The «archaeology of death» is a field of archaeological science, that investigates, using a variety of interpretative tools, different levels, and aspects of the experiences of individuals, groups, communities, societies, and cultures. The systematic gathering of quantitative and qualitative evidence from human remains provides information on sex, age, diet, disease, circumstances of death and mortality. In combination with the typologies of the remaining finds of the excavation, details are identified regarding the materiality of life, the social position of humans and dating. Moreover, approaches to burial customs and human relations, interpretations regarding the structure of societies and dominant ideologies are formed. The furnishings, the last gifts to the deceased and to the imaginary intermediate shadows that would guide him in Hades, the ritual vessels accompanying the final abode with their contents, for purification, banqueting and communion, on the one hand they symbolized the participation of the deceased in the ceremonies in his honor, on the other hand they signaled the hope of his inclusion in the presence of the gods, among the blessed on the Elysian fields, where the banquet of the good never ends. The customary rites for the dead, the traditional farewell and their memory, manifested the importance that the family and the social environment wished to give to others. Cremations, burials, individual or group burials, pit-shaped, cist or tile-covered graves and tombstones outline with their references the ideological and cultural stigma of each society. Findings on the management of death and on public and occult rites, arising from the survey of tombs and burials, raise considerations and lead to conclusions. Individual and collective behaviors, explored by the 'archaeology of death', hint at ways of thinking about how the transition to the afterlife is appropriate and can be memorialized.

The Hall "Ioulia Vokotopoulou" of the AMI is dedicated to the "archeology of death", with exhibits from excavations in various parts of the interior and the coasts. In the same hall, excavation data from the Necromanteion of Acheron (Preveza Prefecture) are exhibited, where the living, with specific ceremonies, expected to communicate with the dead. Burial objects are also used selectively in other thematic units of AMI, such as "Prehistoric Epirus", "Daily life of the Epirotes", "Epirus in the Roman era".

Keywords: *archeology of death, archeology of life, Archaeological Museum of Ioannina, ancient Epirus, mortality in antiquity, good death, mature death, premature death, postmature death, immortality, efitanassia, euthanasia, dysthanassia, prothanassia, metathanassia, posthumous longevity, when should we die, WnSWD, when must we die, WMWD, how should we die, HSWD, why should we die, WySWD,*

1. Εισαγωγικά

Η «αρχαιολογία του θανάτου» συνιστά τομέα της αρχαιολογικής επιστήμης. Διερευνά και μελετά, με ποικίλα ερμηνευτικά εργαλεία, επίπεδα και όψεις των εμπειριών ζωής ατόμων, ομάδων, κοινοτήτων, κοινωνιών και πολιτισμών.

Η συστηματική συγκέντρωση ποσοτικών και ποιοτικών στοιχείων από τα ανθρώπινα υπολείμματα παρέχει πληροφορίες για το φύλο, την ηλικία, τη διατροφή, τις ασθένειες, τις συνθήκες θανάτου και τη θνησιμότητα. Σε συνδυασμό με τις τυπολογίες των υπολοίπων ευρημάτων της ανασκαφής, εντοπίζονται λεπτομέρειες αναφορικά με την υλικότητα του βίου, την κοινωνική τους θέση και τη χρονολόγηση. Επίσης, διαμορφώνονται προσεγγίσεις σε ταφικά έθιμα και σε ανθρώπινες σχέσεις, ερμηνείες ως προς τη δομή των κοινωνιών και τις κυρίαρχουσες ιδεολογίες.

Τα κτερίσματα ή κτέρεα, τα τελευταία δώρα προς τον νεκρό και προς τις φανταστικές ενδιάμεσες σκιάς που θα τον οδηγούσαν και θα τον εξασφάλιζαν στον Άδη, τα συνοδευτικά στην τελευταία κατοικία τελετουργικά σκεύη με το περιεχόμενό τους, για τον καθαρμό, το συμπόσιο και τη συνδιαίτηση, συμβόλιζαν αφενός τη συμμετοχή του νεκρού στις τελετές προς τιμήν του, σηματοδοτούσαν αφετέρου

την ελπίδα της ένταξής του στις υποστάσεις των θεών, μεταξύ των μακαρίων των Ηλυσίων πεδίων, όπου το συμπόσιο των καλών και αγαθών δεν τελειώνει ποτέ.

Εξάλλου, οι εθιμικές ιερουργίες για τους νεκρούς, τον παραδοσιακό αποχαιρετισμό και τη μνήμη τους, εκδήλωναν τη σημασία που επιθυμούσε να προσδώσει προς τους άλλους η οικογένεια και ο κοινωνικός περίγυρος.

Επιπλέον, καύσεις, ενταφιασμοί, ατομικές ή ομαδικές ταφές, λακκοειδείς, κιβωτιόσχημοι, άλλοι κτιστοί τάφοι και επιτύμβια σκιαγραφούν με τις παραπομπές τους το ιδεολογικό και πολιτιστικό στίγμα κάθε κοινωνίας.

Τα ευρήματα για τη διαχείριση του θανάτου και για δημόσιες και απόκρυφες τελετουργίες, που προκύπτουν από την έρευνα σε τάφους και ταφές, προσδιορίζουν προβληματισμούς και συμπεράσματα. Σε τελική ανάλυση, ατομικές και συλλογικές συμπεριφορές, που διερευνώνται από την «αρχαιολογία του θανάτου», υπαινίσσονται μορφές σκέψης για το πώς αρμόζει και το πώς μπορεί να μνημειοποιηθεί η μετάβαση στην άλλη ζωή.

Η Αίθουσα «Ιουλία Βοκοτοπούλου» του Αρχαιολογικού Μουσείου Ιωαννίνων (ΑΜΙ) έχει αφιερωθεί στην «Αρχαιολογία του θανάτου», με εκθέματα από ανασκαφές σε διάφορα σημεία της ενδοχώρας και των παραλίων. Στην ίδια αίθουσα εκτίθενται ανασκαφικά δεδομένα από το Νεκρομαντείο του Αχέροντα, όπου οι ζωντανοί, με συγκεκριμένες τελετές, προσδοκούσαν να επικοινωνήσουν με τους νεκρούς.

Ταφικά αντικείμενα αξιοποιούνται επιλεκτικά και σε άλλες θεματικές ενότητες του ΑΜΙ, όπως της «Προϊστορικής Ηπείρου», του «Καθημερινού βίου των Ηπειρωτών» και της «Ηπείρου στη Ρωμαϊκή εποχή».

2. Σωκράτης

*«Ω Κρίτων, έφη [ο Σωκράτης], τω Ασκληπιώ οφείλομεν αλεκτρούνα, αλλά απόδοτε και μη αμελήσετε» (Μετάφραση: «Κρίτωνα, είπε ο Σωκράτης, οφείλουμε έναν πετεινό στον Ασκληπιό. Να αποδώσετε το χρέος προς αυτόν και μη το αμελήσετε»)*⁵.

Αυτά ήταν τα ύστατα λόγια του Σωκράτη, όταν το δηλητήριο μούδιαζε την κοιλιακή του χώρα, πριν σταματήσει η καρδιά. Η σκέψη, την ώρα του τέλους, προς τον ιατρό Ασκληπιό ερμηνεύτηκε από τους μελετητές⁶ ως υποχρέωση του Σωκράτη να ευχαριστήσει τον θεϊκό θεραπευτή, γιατί τον λύτρωνε από τα δεσμά του σώματος. Εξάλλου, δεν αποκλείεται ότι ο Σωκράτης τόνιζε ειρωνικά τη ματαιότητα ότι ένας «από μηχανής» ιατρός, θα τον έσωζε από τη θανάτη. Ας σημειωθεί ότι κατά την αρχαιότητα, εάν κάποιος δεν πέθαινε κατά την εκτέλεση της θανατικής ποινής, έπαιρνε χάρη, γιατί πίστευαν ότι τον γλύτωσε ο θεός. Αντίθετα, έχω την πεποίθηση ότι ο γαλήνιος προ του θανάτου σοφός εκφράστηκε ειρωνικά και σαρκαστικά, έχοντας συνείδηση για την τελευτή.

Ποια, όμως, ήταν η θέση του Σωκράτη, και βέβαια του Πλάτωνα, στα τέλη του 5^{ου} - αρχές 4^{ου} αι. π.Χ. στην Αθήνα, για το «Πότε πρέπει να πεθαίνουμε;». Η απάντηση δίδεται έμμεσα από τον πατριάρχη της φιλοσοφίας, όταν η συντροφιά των φίλων και μαθητών του σάστισε με τον νηφάλιο ύπνο του, λίγο πριν πιεί το κώνειο. Υπενθυμίζω ότι σύμφωνα με την αρχαία μυθολογία, ο Ύπνος και ο Θάνατος ήταν αδέρφια. Ο Σωκράτης εμφανίζεται στον Κρίτωνα και τον Φαίδωνα σαν να εξασκείται με τον ύπνο στην απραξία και τη σιωπή του νεκρού, σαν να μεταβαίνει μόνος από τη ζωή στη μη ζωή, εγκαταλείποντας τα εγκόσμια, με αίσθημα πληρότητας και ευδαιμονίας. Αποκρίνεται, λοιπόν, στο ερώτημα ο Αθηναίος του διαλόγου, ο γιός του γλύπτη Σωφρονίσκου και της μαίας Φαιναρέτης, ο «σοφώτατος των Ελλήνων», όπως τον χαρακτήρισε το Μαντείο των Δελφών: (μετάφραση) «θα ήταν σφάλμα να αγανακτώ στην ηλικία που είμαι εάν πρέπει τώρα να πεθάνω»⁷. Ο Σωκράτης, σύμφωνα με τις αρχαίες μαρτυρίες, πέθανε

---

⁵ Πλάτωνος *Μύθοι*, Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια: Η. Σ. Σπυρόπουλος, Εκδόσεις Ζήτηρος 2003, 41 κ.εξ.

⁶ Ο.π., 421 σημ. 17.

⁷ Ο.π., 398-399.

στα 80 χρόνια του. Διαβάζουμε στον Φαίδωνα του Πλάτωνα: (μετάφραση) «τον έπιασαν σπασμοί [...] και στύλωσε τα μάτια. Βλέποντάς τον ο Κρίτωνας του έκλεισε το στόμα και τα μάτια»⁸.

3. Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων (ΑΜΙ)

Περιδιαβάζοντας στις αίθουσες του Αρχαιολογικού Μουσείου Ιωαννίνων, γίνεται αντιληπτό ότι μέγα μέρος των εκθεμάτων προέρχεται από κατάλοιπα δραστηριοτήτων των ανθρώπων, από την προϊστορία έως τα πρώτα χριστιανικά χρόνια, με επίκεντρο τον θάνατο. Σε αντίθεση με τα τεκμήρια της καθημερινότητας, σε καιρό ειρήνης ή πολέμου, τα νομίσματα και τις επιγραφές της εκάστοτε εξουσίας, ή τα αντικείμενα για τη λατρεία, τα δεδομένα που υλοποιούν ιδέες για τον θάνατο, τάφοι διαφόρων τύπων και έργα τέχνης και τεχνικής, ξεχωρίζουν και υπερτερούν σε ποσότητα και ποιότητα. Το σφράγισμα των τάφων συνιστά έναν από τους λόγους διάσωσης των υλικών μαρτυριών, που παραπέμπουν στην εξυπηρέτηση των νεκρικών δοξασιών, καθρεφτίζοντας όψεις και του προθανάτιου βίου.

Κατά συνέπεια, η ενασχόληση των αρχαιολόγων και άλλων ειδικών με τις αρχαιότητες που συσχετίζονται με τις αντιλήψεις για το πώς πρέπει να τιμώνται οι νεκροί οδηγεί σε πολλά θέματα, ανάμεσα στα οποία και η αναζήτηση για το «πότε έπρεπε» ή πότε θα ήθελαν να πεθάνουν οι αρχαίοι, των οποίων εντοπίστηκαν τα ίχνη.

Η Αίθουσα «Ιουλία Βοκοτοπούλου» του Μουσείου παρουσιάζει στους επισκέπτες τη θεματική ενότητα με τίτλο «Αρχαιολογία του θανάτου»⁹. Συγκεντρώνονται εκεί ευρήματα από θέσεις της αρχαίας Ηπείρου: ταφικές αρχαιότητες, σύνολα και μεμονωμένες περιπτώσεις, από τα παράλια του Ιονίου Πελάγους και από την ενδοχώρα δυτικά της Πίνδου. Εκ πρώτης όψεως, εντυπωσιάζει η αίσθηση ύψιστου σεβασμού προς τους νεκρούς, καθώς προκύπτει από την επιμέλεια που ανιχνεύεται στις υλικές μαρτυρίες των ανασκαφών για την προετοιμασία και την ολοκλήρωση της νεκρικής διαδικασίας.

Σε κάθε περίπτωση, τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας υπάγονται, με παραλλαγές, σε γνωστές μορφές ιδεολογικών εκφάνσεων των αρχαίων Ελλήνων.

Επίσης, στην ίδια Αίθουσα εκτίθενται επιλεγμένες αρχαιότητες από το Νεκρομαντείο ή Νεκρομαντείο του Αχέροντα, ανασκαφικό επίτευγμα του αείμνηστου Σωτήρη Δάκαρη¹⁰. Στο Νεκρομαντείο, σύμφωνα με την αρχαία ελληνική γραμματεία, οι ζώντες, όπως ο Οδυσσεύς του μύθου¹¹ και ο Περίανδρος της Ιστορίας¹², αναζητούσαν απαντήσεις στα διλήμματά τους από τα πνεύματα των νεκρών.

Προτείνω στη συνέχεια τρεις περιπτώσεις (Α, Β, Γ) από την ενότητα «Αρχαιολογία του θανάτου» του Αρχαιολογικού Μουσείου. Η μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων προσφέρει εξατομικευμένες και έμμεσες απαντήσεις στο διαχρονικό ερώτημα «πότε πρέπει να πεθαίνουμε;».

A

Κρίνοντας από την κεντρική θέση του λακκοειδούς τάφου (Εικ. 1) ανάμεσα σε άλλους λακκοειδείς κατοπινών χρόνων, διατεταγμένους περιμετρικά, συνάγεται ότι υπήρξε ηθελημένη υπαγωγή των μελών της εκτεταμένης οικογένειας στον προγονικό ήρωα του φύλου. Τα συνευρήματα του τάφου (Εικ. 2), χάλκινα όπλα, μυκηναϊκού τύπου ξίφος, εγχειρίδιο, δυο αιχμές δοράτων, ομφάλια από τον δερμάτινο ή υφασμάτινο θώρακα, κομβία από το κάλυμμα της κεφαλής, χρονολογούνται από την ανασκαφέα

⁸ Ο.π., 418-419.

⁹ C. Renfrew - P. Bahn, *Αρχαιολογία. Μεθοδολογία και Πρακτικές Εφαρμογές*, Ινστιτούτο του Βιβλίου Α. Καρδαμίτσα, (μετ. Ι. Καραλή-Γιαννακοπούλου), σποράδην, ειδ. 431-432. [Τίτλος πρωτοτύπου: *Archaeology. Theories, Methods and Practice*, Thames and Hudson Ltd, London 1991].

¹⁰ Σ. Δάκαρης, *Το Νεκρομαντείο του Αχέροντα*. ΥΠΠΟ Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1993.

¹¹ Ομήρου *Οδύσσεια*, κ 488 κ.εξ., λ 1 κ.εξ.

¹² Ηροδότου *Ιστορία* 5.92.

Αγγέλικα Ντούζουγλη¹³ στα τέλη του 13^{ου}-αρχές 12^{ου} αι. π.Χ. και ορισμένα συγγενεύουν με υστερομυκηναϊκά πρότυπα (Υστεροελλαδική ΙΙΙ Γ περίοδο). Υποψιάζομαι ότι ο νεκρός άρχοντας, μέλος της τοπικής αριστοκρατίας, που είχε την έδρα του προφανώς στον οικισμό του λόφου Λιατοβούνι ο ίδιος και το στενό οικογενειακό του περιβάλλον ήλεγχε την ευρύτερη αγροτοκτηνοτροφική περιοχή της πρώιμης φυλετικής κοινωνίας στη μολοσσική ενδοχώρα. Ο διακεκριμένος νεκρός θα προσδοκούσε πιθανόν να πεθάνει όταν το κύρος του θα είχε αντίκρισμα στην παλαιοκρατική ομάδα, όχι απαραίτητα ως επηρμένος πολεμιστής, αλλά ως ημίθεος, σεπτός σε βάθος χρόνου. Η συγκρότηση του νεκροταφείου γύρω από τον «ήρωα» του φύλου επιβεβαιώνει ότι ο νέος, όπως φαίνεται από το σκελετικό υλικό, επίσημος ένοπλος του Λιατοβουνίου, πέθανε τη σωστή στιγμή, τη στιγμή της ακμής και του γοήτρου που ασκούσε στη γενιά του.

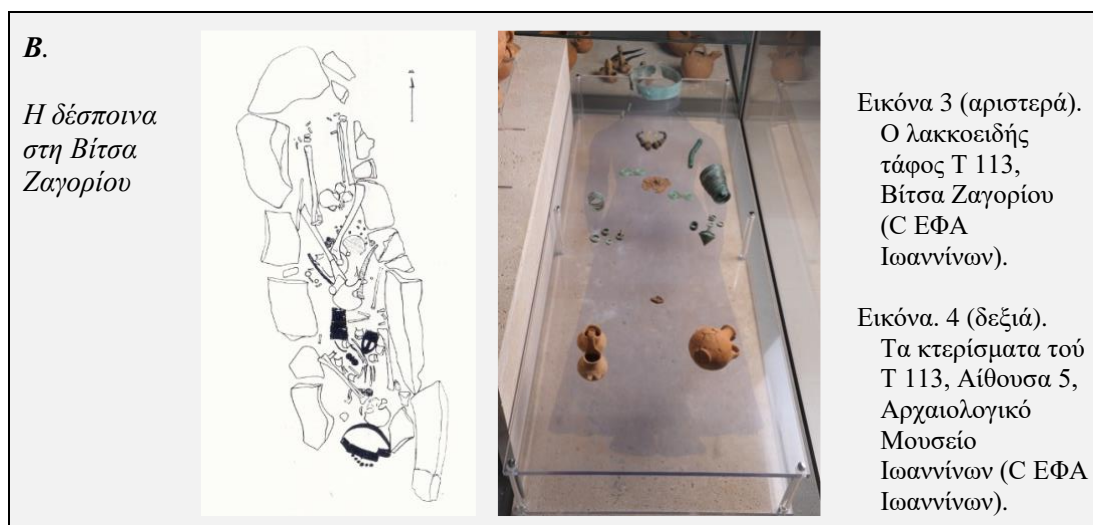

B

Η παρθένα, νύφη ή νεαρή μητέρα, βρέθηκε σε λακκοειδή τάφο (Εικ. 3), που ανασκάφηκε στις νοτιοδυτικές παρυφές του αρχαίου οικισμού στη Βίτσα Ζαγορίου. Η γυναίκα ανήκε καταφανώς σε προνομιούχο οικογένεια του 9^{ου} αι. π.Χ. του κατεξοχήν κτηνοτροφικού κι ορεινού τμήματος της Μολοσσίδας. Στα μάτια των δικών της, η νέα γυναίκα, ταυτιζόταν πιθανότατα με τη θεά του Κάτω Κόσμου και σύζυγο του Άδη, την Φερσέφασα-Περσεφόνη, συμβολική υπόσταση, προστάτιδα των κοριτσιών. Ο τάφος της γυναίκας έγινε σεβαστός για αιώνες, αφού η ζωή του γειτονικού οικισμού και η χρήση των νεκροταφείων του επιβεβαιώθηκε ανασκαφικά έως τον 4^ο αι. π.Χ. από την Ιουλία Βοκοτοπούλου¹⁴. Η αρχαία δέσποινα τιμήθηκε μετά τον θάνατό της, αναδεικνύοντας, παρά τη θέλησή της, ότι η ζωή ή η τύχη ή το θέλημα των θεών επέλεξε το «πότε έπρεπε να πεθάνει» για μάς θα παραμείνει άγνωστο.

¹³ Α. Ντούζουγλη, Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ιωαννίνων. Κόνιτσα. Θέση Λιατοβούνι. ΑΔ 49 (1994) Β'2 Χρονικά: 367-370. Α. Ντούζουγλη, Η κοιλάδα του Αώου: Αρχαιολογικές μαρτυρίες για την ανθρώπινη δραστηριότητα από την Προϊστορική εποχή ως την Ύστερη αρχαιότητα, στο Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και το χρόνο, Εισηγήσεις στο Α' Επιστημονικό Συμπόσιο, Δήμος Κόνιτσας - Πνευματικό Κέντρο, Κόνιτσα 1996, 11-61. Α. Ντούζουγλη, Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ιωαννίνων. Κόνιτσα. Θέση Λιατοβούνι, ΑΔ 52 (1997) Β'2 Χρονικά, 557-559. Α. Douzougli, J. Papadopoulou, 2011. Liatovouni: A molossian cemetery and settlement in Epirus, στο JdI 125 (2010), Berlin 2011, 1-87.

¹⁴ Ι. Βοκοτοπούλου, Βίτσα. Τα νεκροταφεία μιας μολοσσικής κόμης, Α-Γ, Αθήνα 1986.

Τα κτερίσματα της δέσποινας (Εικ. 4), στην απόμακρη συντηρητική κοινωνία του βουνού, συγκρίνονται τυπολογικά με αντικείμενα του συρμού της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου, διαδομένα στα νοτιοδυτικά Βαλκάνια και την Κάτω Ιταλία, ιδιαίτερα στη Μακεδονία. Η νεκρή φορούσε χάλκινα κοσμήματα, όπως σφυρήλατο διάδημα, οκτώσχημες πόρτες, σπειροειδείς σύριγγες, αμφικωνική πυξιδίσκη, δακτυλίδια, περιάπτο, αλλά και περιδέριο με χάντρες από μαύρο στεατίτη και μαύρη υαλόμαζα, σάρδιο, φαγεντιανή. Το γεγονός αυτό ενισχύει την υπόθεση ως προς την προέλευση των πολύτιμων αντικειμένων από τη Μακεδονία. Προτάθηκε, μάλιστα, ότι και η γυναίκα του τάφου ήταν «Μακεδονίτισσα», αν λάβουμε υπόψη ότι η ενδυμασία και η εξωτερική περιβολή καθόριζε για τους αρχαίους την καταγωγή.

Γ

«Πότε έπρεπε να πεθάνει» ο πλούσιος Διόζοτος; Ο οικογενειάρχης του ταφικού συγκροτήματος του 350-300 π.Χ. (Εικ. 5) αποκαλύφθηκε κοντά σε οικισμό στη χώρα των Κασσωπαίων, στο Μιχαλίτσι Πρέβεζας, σε ανασκαφή της Ιουλίας Βοκοτοπούλου¹⁵. Η τηλεφανής στήλη φέρει εγχάρακτο το όνομα Διόζοτος Κλεοπτολέμου, πάνω σε ορθογώνιο βάθρο, όπου εντοπίστηκαν κατάλοιπα ιωνικού ναϊσκού (κιονόκρανο, τμήμα θριγκού, ανθεμωτοί καλυπτήρες).

Κιβωτιόσχημοι τάφοι με πλούσια κτερίσματα μικρών και μεγάλων ατόμων συνανήκαν στον ταφικό περίβολο. Επιτύμβια μαρμάρινα αγάλματα, ενός λεονταριού και κορών, από τις οποίες σώθηκαν δυο ακέφαλα γλυπτά και ένα κεφάλι δίχως σώμα (Εικ. 6), πλαισίωναν την εικόνα που ο pater familias πιθανότατα προνόησε και προετοίμασε για οικογενειακό ταφικό συγκρότημα, επισημαίνοντας με το όνομά του σάμα/σήμα, δηλώνοντας με τον τρόπο αυτόν την κυριαρχούσα θέση του στην οικονομία και ίσως στην εξουσία στα πράγματα των παραλίων του Ιονίου. Εκτιμώ ότι ο επιτυχημένος Διόζοτος γνώριζε «πότε έπρεπε να πεθάνει», όταν εξασφάλισε ότι μικροί και μεγάλοι της οικογένειας του θα τον περιστοιχίζαν με τους τάφους τους, όπως και στα χρόνια της ευημερίας του.

¹⁵ Σ. Ι. Δάκαρης, Αρχαιότητες και Μνημεία Ηπείρου. Νομός Πρεβέζης. Μιχαλίτσι, *ΑΔ* 17 (1961-62) Χρονικά: 187-194. Σ. Ι. Δάκαρης, Αρχαιότητες και Μνημεία Ηπείρου. Νομός Πρεβέζης. Μιχαλίτσι, *ΑΔ* 19 (1964) Χρονικά: 305-309. Ι. Βοκοτοπούλου, Μιχαλίτσι, *ΑΔ* 25 (1970) Χρονικά: 308-310. Ι. Ανδρέου, Μνημειακοί ταφικοί περίβολοι της ΒΔ Ελλάδος, στο Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, Α. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, Κ. Γραβάνη-Κατσίκη (επιμ.), *ΦΗΓΟΣ. Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα 1994, 77-98. Κ. Γραβάνη, Τοπογραφικά Κασσωπίας, στο *Αφιέρωμα στον Ν. G. L. Hammond*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Παράρτημα «Μακεδονικών» αρ. 7, Θεσσαλονίκη 1997, 79-93.

Γ. Διόζωτος Κλεοπολέμου στο Μιχαλίτσι Πρέβεζας

Εικόνα 5 (αριστερά). Αναπαράσταση ταφικού περιβόλου, Μιχαλίτσι Πρέβεζας, Αίθουσα 5, Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων (C ΕΦΑ Ιωαννίνων).

Εικόνα. 6 (δεξιά). Κεφαλή αγάλματος κόρης, Μιχαλίτσι Πρέβεζας (AMI 16) (C ΕΦΑ Ιωαννίνων).

4. Επίκουρος

Αρχισα την εισήγησή μου με αναφορά στον φιλόσοφο των φιλοσόφων, τον Σωκράτη. Κλείνω με αναφορά σε έναν διαφορετικό φιλόσοφο του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ., τον Επίκουρο. Η φιλοσοφική ηθική του προτείνει τη συσχέτιση της γνώσης του κόσμου και της φύσης με την αταραξία και τη χαρά της ήσυχης ζωής. Ο Επίκουρος, στην επιστολή προς τον Μενοικέα, συνοψίζει την άποψή του για το νόημα του θανάτου. Γράφει (μετάφραση): «*Να συνηθίσεις την ιδέα ότι ο θάνατος δεν είναι τίποτε για μάς, διότι κάθε καλό και κακό βρίσκεται στην αίσθηση, ενώ ο θάνατος είναι ακριβώς η στέρηση της αίσθησης. Γι' αυτό η γνώση του γεγονότος ότι ο θάνατος δεν είναι τίποτε για μας μάς κάνει ικανούς να απολαμβάνουμε την πρόσκαιρη ζωή μας, όχι γιατί προσθέτει άπειρο χρόνο σ' αυτήν, αλλά γιατί απομακρύνει τον πόθο της αθανασίας [...]. Το πιο φοβερό από τα κακά, ο θάνατος, δεν είναι τίποτε για μας – στον βαθμό που όσο υπάρχουμε, δεν είναι παρών. Κι όταν πάλι είναι παρών εκείνος, τότε δεν υπάρχουμε εμείς. Άρα, ο θάνατος δεν υπάρχει ούτε για τους ζωντανούς ούτε για τους πεθαμένους – εφόσον για τους πρώτους δεν υπάρχει, ενώ οι άλλοι δεν υπάρχουν πια*»¹⁶.

Συμπέρασμα

«*Κάθε καλό και κακό βρίσκεται στην αίσθηση, ενώ ο θάνατος είναι ακριβώς η στέρηση της αίσθησης*».

Ευχαριστίες

Στους διοργανωτές του Συνεδρίου. Στην συνάδελφο δρ αρχαιολόγο κυρία Ελένη Βασιλείου για τη συμβολή της στην παρουσίαση της ανακοίνωσης.

Συγκρουόμενα συμφέροντα

Δεν υπάρχουν.

¹⁶ Επίκουρου *Ηθική η θεραπεία της ψυχής*, Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια: Γ. Ζωγραφίδης, Εκδόσεις Ζήτηρος, Θεσσαλονίκη 2009, 128-129. <https://biblionet.gr/titleinfo/?titleid=146562>.